

University of Groningen

Om de vrijzinnig-democratische erfenis

Voerman, Gerrit

Published in:
Liberaal Reveil

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
1992

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (1992). Om de vrijzinnig-democratische erfenis: De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952. *Liberaal Reveil*, 33(1 (feb./maart)), 25-30.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

G. Voerman, 'Om de vrijzinnig-democratische erfenis. De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952', in: *Liberaal Reveil*, 33 (1992), 1 (feb./mrt.), 25-30; ook gepubliceerd in: P.G.C. van Schie, red., *Tussen polarisatie en paars. De 100-jarige verhouding tussen liberalen en socialisten in Nederland*, Kampen, 1995, 83-95.

Om de vrijzinnig-democratische erfenis

De verhouding tussen liberalen en socialisten in de jaren 1945-1952

Alsof er niets gebeurd was, zetten liberalen en socialisten in de jaren na de Tweede Wereldoorlog hun wederzijdse verkettering voort. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) en de Liberale Staatspartij (LSP) mochten dan niet meer bestaan, de groeperingen die als Partij van de Arbeid (PvdA) en Partij van de Vrijheid (PvdV) in hun voetsporen traden, bleven op gespannen voet met elkaar staan. In het interbellum hadden de schimpscheuten over en weer meer het karakter van een rituele dans. De ideologische antipoden zouden in normale omstandigheden toch nooit tot politieke samenwerking komen; daarvoor hielden de opvattingen over hoe ver de staat in het sociaal-economisch leven diende in te grijpen, hen te zeer verdeeld.

Nadat in 1946 de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) samen met de SDAP in de PvdA was opgegaan, was er echter wél sprake van een heuse inzet. De PvdV had haar zinnen gezet op het vrijzinnig-democratische electorale erfdeel, en de PvdA deed er alles aan om deze in het eigen kamp te houden. Merkwaardigerwijs werd deze felle tweestrijd gevolgd door een periode waarin beide kemphanen gezamenlijk zitting hadden in een kabinet. Deze eerste keer was (vooralsnog) meteen de laatste keer. De regeringssamenwerking viel de liberalen zwaar tegen en de afstand tussen VVD en PvdA lijkt er alleen maar groter door geworden.

Voorgeschiedenis

Van oudsher was het liberalisme in Nederland verdeeld in twee stromingen. Vlak na de Eerste Wereldoorlog kreeg deze tweedeling op heldere wijze organisatorisch gestalte.¹ De conservatieve Bond van Vrije Liberalen ging samen met de Liberale Unie en enkele kleinere groepjes op in de Vrijheidsbond, die zich later tot LSP omdoopte. De nieuwe liberale groepering was van behoudende snit. Staatsinterventie in het economisch leven werd met argusogen gevolgd en van de SDAP was de LSP bepaald niet gecharmeerd.² Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog nam Telders in de LSP het roer over. Om de partij uit het electorale slop te halen trachtte hij onder andere het sociale aanzien van de LSP te verbeteren. Fel trok hij van leer tegen de opvatting alsof de LSP het *laissez-faire* zou voorstaan.

Tegenhanger van de liberalen in het vrijzinnige kamp was de meer vooruitstrevende VDB. De vrijzinnig-democraten stonden pal voor het gelijk maken van de maatschappelijke ontwikkelingsvoorwaarden. Overheidsingrijpen was noodzakelijk, zodat het individu zich zou kunnen ontplooiën. Hoewel de VDB zich ondubbelzinnig uitsprak voor het privé-bezit der produktiemiddelen, zag de Bond lange tijd in de SDAP - die socialisatie van de productie-middelen wenste - een potentiële regeringspartner. In de loop van de jaren dertig bekoelden de verhoudingen echter tussen VDB en SDAP.³ Pas nadat de sociaal-democraten een ideologische *face-lift* hadden ondergaan waarbij het door de VDB verfoeide leerstuk van de klassenstrijd werd afgeschaft, kwam de SDAP weer in het stuk voor. Joekes, sinds 1938 voorzitter van de VDB-Tweede Kamerfractie, zocht toenadering

tot de SDAP, maar zijn lijn was omstreden. Zo toonde Oud, de voorganger van Joekes als eerste man van de VDB en inmiddels burgemeester van Rotterdam, nogal wat reserves.⁴ Deze politieke tegenstelling tussen beide kopstukken kreeg ook een persoonlijk tintje, toen Oud een terugkeer in de landelijke politiek leek te overwegen die wellicht ten koste van Joekes' positie zou gaan.

Tweede Wereldoorlog

In de jaren dertig was de mogelijkheid van fusie tussen LSP enkele keren geopperd, maar even zo vaak door de laatste beslist van de hand gewezen.⁵ Tijdens de Duitse bezetting werkten beide partijen wel samen in het Politiek Convent, samen met de andere grote politieke partijen (inclusief de SDAP). In de oorlogsjaren groeide dwars door de zuilen heen het gevoel van verbondenheid door de gemeenschappelijke ervaring van onderdrukking en verzet. Het besef rijpte dat de verstarde politieke verhoudingen van voor de oorlog niet moesten terugkeren. Vooral de vrijzinnige jongeren raakten door de vernieuwingskoorts aangestoken. De Bond van Jonge Liberalen (BJL) haalde de gedachte van een fusie met de VDB uit de la. Van het “personalistisch socialisme” (zie verderop in de tekst) dat in kringen van de vernieuwers opgeld deed, was men niet gediend - in tegenstelling tot de Vrijzinnig-Democratische Jongerenorganisatie. De VDJO had weinig op met de liberalen en richtte de blik op de SDAP. De samenwerking met de sociaal-democraten kon de VDJO niet ver genoeg gaan. Zij drong erop aan dat haar moederpartij de VDB opging in een vooruitstrevende middenpartij - gepositioneerd tussen een conservatieve en extremistische partij -, waarin ook “verreweg het grootste deel van onze vooroorlogse S.D.A.P.” zou zijn opgenomen.⁶

Het einde van de VDB in de PvdA

Door het optreden van de Nederlandse Volksbeweging (NVB), die kort na de bevrijding was opgericht, raakte de discussie over de positie van de VDB in het politieke bestel in een stroomversnelling.⁷ Doel van de NVB was een radicale vernieuwing “in personalistische geest, gericht op de verwerkelijking van een vernieuwd socialisme.” Collectivistische ideologieën als het communisme en individualistische als het liberalisme werden afgewezen. De klassenstrijd werd verworpen, maar de overheid diende aan de ordening van de kapitalistische economie prioriteit te geven. De VDB-top had hier wel oren naar en besloot na te gaan in hoeverre samenwerking of zelfs fusie met andere partijen mogelijk was. Oud was hierbij een remmende factor. Samenwerking wilde hij wel, maar een fusie zag hij minder zitten. Het personalistisch socialistische uitgangspunt stond in zijn vocabulaire voor afschaffing van het privaat bezit van de produktiemiddelen en dat strookte niet met de VDB-beginselen.

Ondanks Ouds bezwaren deed de VDB mee aan de onderhandelingen met sociaal-democraten en enkele andere groeperingen, die moesten leiden tot een personalistisch-socialistische volkspartij. De VDB stelde zich meegaand op. De weinige bezwaren die de Bond had, spitsten zich toe op de gezichtsbepalende socialistische symbolen als de rode vlag en de Internationale alsmede op het punt van de socialisatie. Op aandringen van de VDB werden de scherpe kantjes van de socialisatieparagraaf bijgevijsd. Ook over de naam werd een robbertje gevochten, maar uiteindelijk legde de VDB zich neer bij de benaming “Partij van de Arbeid”, gebaseerd op de Engelse Labour Party. De ideologische aanduiding van de partij leek aanvankelijk problematischer. Nadat vanuit de SDAP de term “socialisme” werd voorgesteld, wees de VDB op de psychologische moeilijkheden voor

zijn achterban. Na veel passen en meten werd het begrip toch aanvaard, hetgeen de meeste VDB-onderhandelaars niet makkelijk viel. Zelfs Oud ging om, tot verrassing van de SDAP. Het kostte hem moeite de term socialist te aanvaarden, maar hij was hij bereid dat offer te brengen. “Al zou spreker voorkeur hebben voor een nieuwe term, hij weet, dat deze niet is te vinden en legt zich daarbij neer.”⁸

De vrijzinnig-democratische aanhang volgde zijn leiders met de nodige reserves. Vooral het rode karakter van symbolen en socialisatieparagraaf maakte velen beducht. Uiteindelijk stemde de algemene vergadering van de VDB met overgrote meerderheid (143 tegen 11) in met de fusie. Joekes had het akkoord inclusief de ordeningsgedachte die erin was neergelegd met verve verdedigd en was daarin loyaal gesteund door Oud. Kennelijk was deze zich ervan bewust dat hij de vernieuwingsgeest van zijn tijd tegen had. Bovendien zag Oud in dat er geen alternatieven waren. Hij hield echter een slag om de arm: de PvdA was een experiment, waarvan Oud hoopte dat deze zou slagen, “maar het is mogelijk dat het niet gaat.”

Eigenlijk had Oud veel liever de andere kant op gewild. Hij verheelde niet dat zijn voorkeur uitging naar een tussen de SDAP en Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP) in gesitueerde middenpartij, waarvan de VDB samen met onder andere de Christelijk-Historische Unie (CHU) de spil zou vormen. Hiermee greep Oud terug op een gedachte van LSP-voorzitter Telders, die in 1940 een driedeling in de Nederlandse politiek zag: “de op de Protestant-Christelijke traditie stoelende middenstof, de Radicalen en het politieke Rooms-Katholicisme”.⁹ Telders rekende de LSP tot de eerste categorie; het liberalisme zou goed passen in de protestantse traditie van individualisme en verdragzaamheid. Enkele jaren later zou Oud op Telders' indeling zijn concept van de “Derde Macht” baseren.

De PvdA en het einde van de LSP

De “Doorbraak-euforie” die na de bevrijding in politiek Nederland heerste, ging grotendeels aan de LSP voorbij.¹⁰ De liberalen hadden een zware slag te verduren gekregen door het overlijden van hun voorman Telders in een Duits concentratiekamp. In plaats dat zijn vernieuwingsstreven werd voortgezet, leek het erop of de LSP de klok weer teruggedraaide naar de periode voor zijn bewind. De afwerende houding van weleer keerde terug. Zo verklaarde de LSP in navolging van Hayeks studie *The road to serfdom* ordening van het economisch leven min of meer voor taboe. Al met al verkeerde de partij in een impasse, wat de BJJ met lede ogen aanzag. Voorzitter Korthals pleitte voor samenwerking met 'progressieven' uit niet-socialistische kring, waarbij hij vooral de VDB op het oog had. Gesprekken tussen BJJ en VDJO, later gevolgd door een onderhoud met Oud, liepen echter op niets uit.

Toen de VDB in de PvdA leek op te gaan, spoorde de BJJ de LSP tot een meer vooruitstrevende opstelling aan. De jongeren zagen de bui al hangen dat de stoffige LSP op geen enkele wijze een onderdak kon bieden voor VDB'ers die niet bereid waren de overgang naar de PvdA te maken. De BJJ dreigde zo nodig de LSP te passeren en zelf actie te ondernemen. Dit was nu precies wat er gebeurde. Samen met enkele progressieve liberalen benaderde Korthals de politieke *outsider* Stikker. Hij zou als een magneet moeten werken op de “zwevende” VDB'ers.¹¹ Mede vanwege de naderende Kamerverkiezingen werd de LSP voor het blok gezet. Het partijbestuur stemde mokkend in met de nieuwe politieke formatie die rond Stikker werd opgebouwd. De vernieuwersclub publiceerde een manifest, waarin het door de economische crisis van de jaren dertig belaste begrip “liberalisme” niet voorkwam, Het accent werd gelegd bij idealen als “vrijheid” en “sociale

rechtvaardigheid”. Vervolgens werd in maart 1946 de nieuwe PvdV opgericht, met Stikker als voorzitter. Vóór alles wilde men voorkomen dat de nieuwkomer zou worden beschouwd als een voortzetting van de LSP. In de naam kwam de term 'liberaal' dan ook niet voor. De LSP hief zich in oktober op.

Kamerverkiezingen 1946

Bij de Kamerverkiezingen van 1946 stonden de PvdV en de PvdA lijnrecht tegenover elkaar. Met in hun achterhoofd de VDB-kiezer verweten beide kempfanen elkaar dat de door elk gepropageerde breuk met het ideologische verleden slechts schone schijn was. De oude stereotypen uit het interbellum werden weer uit de kast gehaald. De PvdV betichtte de PvdA ervan exponent te zijn van de “socialistische systemen, welke onvermijdelijk leiden tot dwang en het heerschen van weinigen over velen”. De PvdA op haar beurt tekende in haar propaganda de PvdV af als representant van het “liberalistisch-kapitalistisch systeem”, dat zou leiden tot crisis, werkloosheid en honger.¹²

PvdA en PvdV hadden er vanzelfsprekend alle belang bij om hun concurrent op de vrijzinnig-democratische kiezersmarkt zo negatief mogelijk af te schilderen. Het is moeilijk exact na te gaan of deze strategie voor een van beide vruchten heeft afgeworpen. De PvdV bracht het er in de verkiezingen tamelijk goed af, ondanks de korte voorbereidingstijd. Zes zetels werden behaald, twee meer dan de LSP in 1937. Vergeleken bij de Statenverkiezingen van 1939 boekte de PvdV echter weinig vooruitgang. Stikker was dan ook teleurgesteld. In bedekte termen veronderstelde hij dat de voormalige VDB-kiezers niet *en masse* op de PvdV hadden gestemd. Voor de PvdA waren de druiven zuur. De pas gefuseerde partij had op meer dan 35 zetels gerekend, maar haalde er slechts 29, twee minder dan de samenstellende delen voor de oorlog op eigen kracht. Partijvoorzitter Vorrink schreef het verlies vooral toe aan de electorale aantrekkingskracht van de CPN op de oud-sociaal-democraten. “Een groot deel van de kiezers van de vroegere V.D.B. is ons trouw gebleven”, zo dacht hij.

Na de verkiezingen vormde de PvdA met de KVP het kabinet-Beel. In de formatie hadden beide partijen het samen op een akkoordje gegooid. Zij waren getweeën een regeringsprogram overeengekomen, waartegen de andere partijen slechts ja of nee konden zeggen. De PvdV bedankte voor de eer. De liberalen gingen in de oppositie en bestreden met name het sociaal-economische beleid. Dit kwam de verhouding met de PvdA niet ten goede. De sociaal-democraten hadden eerder al Oud ingezet om de PvdV te bestrijden. De voormalige VDB-kopman schreef vlak na de oprichting van de PvdV dat deze de kant opging van haar voorloper de LSP, wier appèl op de vrijheid doorgaans als dekmantel voor onversneden conservatisme diende. De weinige oud-VDB'ers die volgens Oud tot de PvdV waren togetreden, zouden “spoedig tot de ontdekking komen, dat zij zich deerlijk hebben vergist”.¹³

De aanvallen van de PvdA op de PvdV schoot de laatste in het verkeerde keelgat. De sociaal-democraten zouden geen middel schuwen om de PvdV te attaqueren, “hoe laagbijdegronds ook”.¹⁴ De liberalen konden er zelf ook wat van. De door de PvdA voorgestane “geleide economie” werd zwaar onder vuur genomen. In schrille kleuren schetste de PvdV de risico's van een albedillende overheid voor de geestelijke vrijheid, “want de staat als absolute machthebber in economische en sociale zaken is een nog afgrijselijker euvel, dan een absoluut vorst, dan een dictator als Hitler, ooit zijn geweest”, zo beweerde C.H. Telders, de neef van de laatste vooroorlogse partijvoorzitter Telders, een

jaar na de bevrijding.¹⁵

Oprichting VVD

In de loop van 1947 begon het te rommelen in de PvdA. Oud was gaandeweg zowel persoonlijk als politiek teleurgesteld geraakt in de PvdA. Hij liep met name te hoop tegen de ruk naar links, als gevolg van de electorale concurrentie van de CPN, van de PvdA, waardoor deze steeds meer op de oude SDAP zou gaan lijken. In het PvdV-orgaan *Vrij* werden deze en andere tegenstellingen bij de concurrent breed uitgemeten onder koppen als “De PvdA niet autogeen gelast” en “Tweespalt in de PvdA”.¹⁶ Dat men het daarbij op het vrijzinnig-democratische smaldeel in de PvdA gemunt, werd ruitelijk toegegeven. “De PvdV moet in staat zijn - en is bij een actieve propaganda ook in staat - een deel van de rechtervleugel van de PvdA tot zich te trekken”, zo meldde de redactie.¹⁷ Onderdeel van deze tactiek was het openen van de kolommen van *Vrij* voor de dissidente artikelen van Oud.

Toen Oud zich openlijk afvroeg of het niet tijd was om een nieuwe partij te vormen bestaande uit “groepen uit de PvdA, de PvdV en de politiek daklozen”, was de vreugde bij Stikker en de jonge liberalen groot. Ondanks alle goede bedoelingen maakte de PvdV inmiddels een ingedutte indruk. Nu was de kans daar om alsnog de nagestreefde samensmelting van liberalen en vrijzinnig-democraten te verwezenlijken en zo uit deze impasse te geraken. Gretig werd ingegaan op Ouds uitnodiging, die daarvan handig gebruik maakte. Op de onderhandelingen over een nieuwe partij drukte hij in programma-tisch en personeel opzicht zijn stempel.¹⁸ Ook werd afgesproken dat hij bij de komende Kamerverkiezingen als lijsttrekker zou optreden. De zaak werd door Stikker en Oud snel beklonken. In januari 1948 werd de VVD opgericht. De Kamerverkiezingen in juli verliepen voor haar zeer succesvol. Terwijl de PvdA twee zetels verloor, won de VVD onder het lijsttrekkerschap van Oud er twee. Toen ook de gemeenteraadsverkiezingen een jaar later voor de VVD relatief succesvoller verliepen dan voor de PvdA, juichte het liberale partijorgaan: “de vrijzinnigen zijn tot inkeer gekomen; de doorbraak is doorbroken. De Kranenburgs en Joekessen... zien zich meer en meer door hun vroegere volgelingen verlaten”.¹⁹ De electorale gevolgen van Ouds overgang zijn echter moeilijk exact te bepalen. Het ledenverlies voor de PvdA viel mee, waarschijnlijk mede omdat de partij prominente oud-VDB'ers mobiliseerde om openlijk hun politieke welbehagen in de PvdA uit te spreken. Oud wist in laatste instantie niet meer dan een paar honderd medestanders om zich heen te verzamelen.²⁰

Kabinet-Drees

In de ogen van de liberalen was met de overkomst van Oud en de electorale winst de vrijzinnig-democratische buit zo ongeveer binnen. De polarisatie met de PvdA werd er niet minder om. De strijd werd wel wat getemperd toen de VVD na de verkiezingen zitting nam in het kabinet-Drees. De kwestie-Indonesië was door de VVD als hefboom gebruikt om achter de regeringstafel plaats te kunnen nemen. Aanvankelijk waren de liberalen verklaarde tegenstanders geweest van zelfstandheid voor deze kolonie. Uiteindelijk stemde men toch in met de soevereiniteitsoverdracht binnen het kader van een Nederlands-Indonesische Unie. De steun in tweede termijn voor de noodzakelijke grondwetswijziging (waarvoor een twee derde meerderheid is vereist) was echter afhankelijk gemaakt van de samenstelling van het kabinet na de verkiezingen.

Deze verkapte liberale sollicitatie werd begrepen. De VVD en de CHU, die

dezelfde tactiek had gevolgd, traden toe tot de regering. De PvdA was fel gekant tegen de verbreding van de coalitie. De opzet om de socialistische inbreng in het regeringsbeleid te beperken was haar natuurlijk niet ontgaan. De VVD hoopte inderdaad zo de in haar ogen te grote overheidsinvloed in te dammen. De KVP wilde in deze tijd van wederopbouw de PvdA er met alle geweld bij houden. Zij vergulde de pil voor de sociaal-democraten door Drees het premierschap aan te bieden. Op dit aanbod ging de PvdA gretig in.

Stikker werd minister van Buitenlandse Zaken. Zijn betrokkenheid bij het Indonesiëbeleid zou tot grote spanningen in de VVD leiden. Bovendien kwamen Oud en hij in deze zaak persoonlijk met elkaar in aanvaring. Hoe groot de verwijdering tussen beiden was bleek in 1951, toen Oud in de Kamer een motie van afkeuring indiende, gericht tegen Stikkers beleid inzake Nieuw-Guinea. De Kamer verwierp de motie, maar de VVD-fractie stemde voor; de PvdA, die Stikker eerst “per se” niet als minister had gewild, schonk hem haar vertrouwen. Stikker trad af, maar keerde na een geslaagde lijmpoging toch weer terug. Tussen Oud en hem kwam het voorlopig niet meer goed.

De regeringsdeelname bracht de VVD niet wat zij ervan had verwacht. Regelmatig trokken de liberalen aan het kortste eind in de strijd met de sociaal-democratische coalitiepartner. Vooral de door de PvdA voorgestelde prijsbeheersing en belastingverhogingen stonden de partij niet aan. Het rapport *De weg naar de vrijheid*, dat de PvdA halverwege de rit publiceerde, deed weinig goeds voor de toekomst verwachten. In 1952, nadat het kabinet-Drees zijn periode had volgemaakt, haakte de VVD teleurgesteld af. Oud paste ervoor om nog langer als “gevelsiering” te dienen voor de rooms-rode coalitie. Na zijn persoonlijke *faux pas* en de tegenvallende deelname van de VVD aan het kabinet-Drees had hij zijn bekomst van de sociaal-democraten. Oud keerde voorgoed terug naar zijn anti-houding van voor de Tweede Wereldoorlog. Op Telders' driedeling van de Nederlandse politiek baseerde hij zijn idee van de “Derde Macht” VVD, ARP en CHU moesten samenwerken om rooms en vooral roden het hoofd te bieden. De protestantse partijen gaven echter de voorkeur aan het regeringspluche. Het zelfgekozen isolement in de oppositie zou zeven jaren duren.

Slot

In het licht van de eeuwige antithese tussen liberalen en sociaal-democraten was het kabinet-Drees maar een stofje. Paradoxaal genoeg ging aan dit intermezzo van formele toenadering een periode van opperste polarisatie vooraf. Doordat de meer behoudende stroming in de VDB met de Bond opging in de PvdA, raakten in 1946 - evenals in de negentiende eeuw - de linkervleugel van het liberalisme en de rechtervleugel van het socialisme elkaar, zij het maar voor even. Na de overgang van Oud van het ene naar het andere kamp stabiliseerde de tegenstelling zich, die was gebaseerd op de politiek dominante scheidslijn van de sociaal-economische staatsbemoeienis. De regeringssamenwerking met de PvdA, of beter gezegd de liberale “regeringstegenwerking”, hing met deze scheidslijn samen: voor alles was zij bedoeld om het “staatssocialisme” en overheidsingrijpen in te perken.

Achteraf kwalificeerde Stikker de plaatsbepaling van de VVD rond 1950, toen zij nadrukkelijk toenadering zocht tot de protestantse partijen, als een “ruk naar rechts”. Zelf zou hij hebben behoord “tot de meest linkse hoek van de partij”.²¹ Misschien zou de VVD, wanneer Stikker het na zijn conflict met Oud niet voor gezien had gehouden, maar had gepoogd de leiding van de partij weer te verkrijgen, in de jaren vijftig niet zo'n scherpe anti-socialistische koers hebben gevaren. Maar ook Stikker zou niet tegen de stroom

hebben kunnen inroeien, daarvoor zaten de anti-socialistische ressentimenten te diep bij de liberalen.

¹ Zie hiervoor uitgebreider G. Voerman, "Liberalen op een tweesprong. Liberale Unie, Vrijzinnig-Democratische Bond en Bond van Vrije Liberalen aan het begin van deze eeuw (1901-1921)", in: *Jaarboek 1988 Documentatie-centrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1989, 102-130.

² Zie P.G.C. van Schie, "De liberalen en het verfleetsen van de SDAP in de jaren dertig", in: *Liberaal Reveil*, 32, (1991), 2 (april), 54-60.

³ Zie P. de Rooy, "Het zout in de pap. De verhouding tussen vrijzinnig-democraten en sociaal-democraten", in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie. VDB tussen liberalisme en socialisme*, Amsterdam, 1991, 54-73 en P.G.C. van Schie, "Een beetje anders. De VDB-koers ten opzichte van de SDAP in het interbellum", in: *Liberaal Reveil* 32 (1991) 6 (december), 164-171.

⁴ Zie over Oud: H.J.L. Vonhoff, *Bewegend verleden. Een biografische visie op prof.mr. P.J. Oud*, Alphen aan den Rijn, 1969.

⁵ Zie voor de relatie tussen liberalen en vrijzinnig-democraten: R.A. Koole, "Twee gezichten van de vrijheidsliefde. Progressieve en conservatieve liberalen in de eerste helft van de twintigste eeuw", in: Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie*, 32-53.

⁶ S.A. Posthumus, "Een nieuw begin", in: *De hand aan de ploeg*, juni 1945.

⁷ Zie G. Voerman, "Het einde van een politieke koorddans. De overgang van de VDB naar de PvdA", in: G. Voerman e.a., *De vrijzinnig-democratische traditie*, 88-109.

⁸ Resumé van de vergadering van de Studiecommissie Politieke Partijen, d.d. 8 december 1945, 5-6, in: DNPP, collectie-Schilthuis, no. 4.

⁹ Geciteerd bij Koole, *op.cit.*, 45.

¹⁰ Zie voor de na-oorlogse ontwikkelingen in het liberale kamp M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*, Amsterdam, 1988, 69-98.

¹¹ Westers, *op.cit.*, 74.

¹² Geciteerd bij R.A. Koole, "Partijfinanciën en bedrijfsleven. De giften vanuit ondernemerskringen aan de Partij van de Vrijheid, 1946-1948", in: *Jaarboek 1984 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1985, 108-125.

¹³ Geciteerd in R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *40 jaar vrij en verenigd. Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie*, Houten, 1988, 43.

¹⁴ *Vrij!*, 10 mei 1946.

¹⁵ *Vrij!*, 3 mei 1946.

¹⁶ *Vrij!*, 18 juli 1947 en 15 augustus 1947.

¹⁷ *Vrij!*, 6 juni 1947.

¹⁸ Zie over de totstandkoming van de VVD R. Koole, P. Lucardie en G. Voerman, *40 jaar vrij en verenigd*.

Geschiedenis van de VVD-partijorganisatie, Houten, 1988, 41-60.

¹⁹ *Vrijheid en Democratie*, 24 juni 1949, 3.

²⁰ Koole, Lucardie en Voerman, *op.cit.*, 48.

²¹ *Ibidem*, 73.